

АРХЕОЛОГІЯ ЗАМЧИЩ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

С. В. Терський

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

Б. А. Омельчук

Інститут екології, природокористування та туризму
Національний університет “Львівська політехніка”

© Терський С. В., Омельчук Б. А., 2016

Проаналізовано процес археологічного дослідження замків та замчищ Прикарпаття та Волині. У Західних областях України та на Львівщині, зокрема на це звернено недостатню увагу, хоча зрідка реставраційні роботи в замках поєднані з розкопками. Обґрунтовано висновок про важливу роль археологічних матеріалів для з'ясування багатьох аспектів функціонування замків.

Ключові слова: археологічні знахідки, реставраційні роботи, замки, Львівщина, розкопки.

The article analyzes the process of archaeological research locks and locks'site Carpathians and Volyn. It was shown the growth of public interest in the preservation and restoration of castles of Western Ukraine. The modern typology attractions. Defined stages of the castle archaeology Ukraine.

It is established that XIV–XVI centuries. characteristic of the region are castles type “motte and bailey”. Since the end of the XVI century. become the dominant type of bastion castles. Today mapped locks Carpathians and Volyn conducted targeted saving research in the fortress of the district. Dniester and the castles of Transcarpathia (Nevytske, Hust).

The results of the study an important royal castle in sea level. Rakoczi Castle, defending the crossing over the river. Southern Bug 2.5 km east of the castle town Medzhybizh in the floodplain. Southern Bug.

Found that in Western Ukraine and Lviv region, including archaeological research of locks so far paid insufficient attention, although occasionally the restoration work in the castles are connected with the excavation. Today, much of medieval castles lost its ground and walls of their study lies entirely in the field of archaeology.

Examples detect collections of artifacts in the study of locks. These collections not only provide a more complete picture of the composition and origin of arms castle garrison, but most often the case with customs more fully characterize the trade. Grounded conclusion about the importance of archaeological materials to clarify many aspects of the locks.

Key words: archaeological, restoration work, castles, Lviv, excavations.

На історичних землях Галичини, Волині та Закарпаття збереглося понад 90 відсотків українських замків-фортець козацьких часів. Ці пам'ятки відображають як процес внутрішнього суспільного розвитку, так і є свідченнями колонізаційних прагнень сусідніх держав. З перебігом століть з різних причин замки занепадали, або ж на їх місцях зводилися палаци, розвивалась міська забудова тощо. Внаслідок найбільших воєнних лихоліть, які пережила Західна Україна на початку XX ст., більшість замків втратили своє призначення як особисті резиденції, а відтак, почали руйнуватися. Сьогодні значна частина середньовічних замків, втративши свої наземні частини стін, змінила статус пам'яток архітектури на статус пам'яток археології. Так їхне

дослідження цілком лежить у сфері археологічної науки.

Питання археологічного вивчення замків Заходу України вже побіжно аналізувалося у публікаціях сучасних дослідників [7–10]. Однак, цілеспрямованого аналізу не проведено.

Середньовічні замки краю, як пам'ятки старовини, перебували у центрі уваги громадськості ще з епохи Просвітництва. Однак, належної уваги до їх охорони та збереження з боку державної влади особливо в підросійській Волині не було.

Їх дослідження та систематизація пов'язані із першими спробами реставрації та пристосування для нових потреб (замки в Острозі, Луцьку, Збаражі). Щоправда, значні реноваційні роботи, що прово-

дилися до 1980-х рр., як правило, не супроводжувались системними археологічними дослідженнями. Це стосується зрідка й сучасних робіт (наприклад, відбудови замку у Збаражі).

Найпотужніший та найважливіший замок української частини Великого князівства Литовського – замок Луцька досліджувався чи не найгрунтовніше. Ще у 1933–1934 рр., у зв'язку з реставраційними роботами, які там проводились, були проведені розкопки кустомом Волинського музею Я. Фітцке. Тоді було частково розкопано залишки фундаментів княжої церкви та палацу, прибудованого до Ворітної вежі замку [16, с. 12]. За участі інженера Яна Захватовича за допомогою чотирьох шурфів, прокопаних на глибину 4 м поруч з В'їздовою вежею, вдалося виявити залишки дерев'яних укріплень попереднього періоду [16, с. 12].

У післявоєнний період шляхетськими замками маже не цікавились. Лише М. І. Островський у 1946, 1949 та 1951 рр. провів невеликі розкопки замку у Крем'янці та 1946 р. на старому замчищі князів Острозьких у Дубно, поруч замку князів Любомирських, де вчений занотовує обстежені ним місця з “грубим шаром попелу від зруйнованих будинків” [7, с. 174].

Одним з перших на Заході України планомірні археологічні дослідження Хотинського замку на Дністрі розпочав буковинський археолог Б. О. Тимошук. Йому вдалося виявити культурні напластування доби Галицько-Волинської держави.

Випадково попадали в поле зору професійних археологів шляхетські замчища під час польових досліджень у 1960–1980-ті рр. Їх обстежували, розшукуючи городища княжої доби, археологи-медієвісти – В. В. Ауліх, М. П. Кучера, В. С. Шолом'янець-Терський [7, с. 174].

Системні дослідження замків та замчищ Західної України розпочинаються наприкінці ХХ ст. Однією з перших на це питання звернула увагу Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом С. В. Терського у 1985–2005 рр. [17]. Зокрема, низку замчищ (П'ятидні, Когильне, Сілець, Локачі, Свинюхи, Конюхи, Овлочин, Підбереззя, Мирків) було обстежено лише в околицях Володимира.

Із становленням системи т. зв. рятівної археології розпочинаються вибіркові дослідження замків, які відразу ж дали важливі наукові результати. Досить згадати лише розкопки на території замку Теребовлі [15].

Особливо широкомасштабними виявились Важливими є археологічні спостереження С. В. Терського, здійснені у 1990–1991-х рр. під час земляних робіт у Клеванському замку. Серед матеріалів пізнішого часу, виявлених під час відкопування

цоколя його найдавнішої наріжної вежі, там вдалося зафіксувати культурні напластування ХІІІ–ХІV ст. [7, с. 174]. У 1993 р. невеликі археологічні спостереження на замку у Корці здійснив львівський архітектор Р. Могитич.

Ініціатором та організатором археологічних досліджень 1995–1996 рр. у замку Любомирських у м. Дубно був новостворений історико-культурний заповідник. Розкопки, які провів відомий львівський археолог І. К. Свешніков, дали змогу продатувати етапи забудови території дитинця та уточнити періоди замощення замкового двору протягом ХVІ–ХVІІІ ст. [1].

З діяльністю Національного заповідника “Давній Галич” пов'язуються археологічні дослідження Ю. В. Лукомського, які супроводжували реставрацію Шляхетської вежі Галицького старостинського замку. У такому разі встановлено, що перші укріплення тут зведено ще в ХІІ ст. У середині ХІІІ ст., під час походу хана Батия замок було зруйновано. У середині ХІV ст. дерев'яно-земляні укріплення замку було відновлено, ймовірно, за останнього галицько-волинського князя Любарта (Дмитра) Геди́мівича, а протягом ХV–ХVІІ ст. старостинський замок неодноразово перебудовувався у камені [10].

Сьогодні проведено картографування замків Прикарпаття та Волині, проводяться цілеспрямовані рятівні дослідження у Хотинській фортеці на р. Дністер, які ретельно документуються та аналізуються.

Регулярними археологічними дослідженнями в останні роки охоплено низку замків Закарпаття, частину з яких розпочато зводити з каменю ще у ХІІІ–ХІV ст.: Невицьке, Хуст, Сільце (ур. Бодулів), Квасове, Королеве (Нялаб), Бронька, Виноградів (Канків), Мукачеве, Середнє, Ужгород [13, 14].

Новожитні замки та міста часто споруджувалися на місцях городищ і міст попереднього часу. Так, дослідженнями Сатанівського замку встановлено існування на його території невідомого з літопису великого укріпленого поселення [2].

Традиції будівельної техніки княжих деревоземляних фортець з елементами кам'яної архітектури, знайшли своє продовження у кам'яних замках-фортецях ХV–ХVІІ ст., зведених під впливом архітектури Центральної та Західної Європи. Це підтверджено під час архітектурно-археологічних досліджень у Володимирі, Луцьку та інших містах. Трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася в умовах взаємодії життєво зумовленої пари “замок-місто”. Місто як складний суспільний організм залишалося головним структуротворчим елементом певних територій.

В умовах зростаючої небезпеки з боку Степу замки відігравали провідну роль у формуванні поселенської структури. Розташування замків у містечках

також відчутно впливало на просторову забудову останніх. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для життя міста важко переоцінити. Саме тому і магнати, і міщани дбали про побудову фортець. Замки зводилися на підвищеннях над берегами рік. А форми їх були різні: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні.

Цікаві результати дали розкопки у приватному кам'яному замку-фортеці в Меджибожі. Тут виявлено дерев'яно-земляні укріплення ще княжої доби.

Важливу королівську фортецю – складову прикордонної інфраструктури першої половини XVI ст., що захищала переправу через р. Південний Буг за 2,5 км на схід від замку містечка Меджибіж, нижче за течією ріки досліджено на дюноподібному підвищенні заплави р. Південний Буг в ур. Замок Ракочі. За обрисом воно нагадує квадрат площею 1 га з увігнутими до середини сторонами довжиною приблизно 100–120 м. Ширина рову сягає від 5 до 23 м на різних ділянках замчища. Висота валів – до 4 м. До того ж північно-західний кут оточений ще і малим валом. Північно-східний та протилежний йому південно-західний кути мають задерновані різновеликі кам'яні насипи, ймовірно, це залишки башт. У двох інших кутах подібні насипи не фіксуються. З напільного боку невисокий (до 0,5 м) через кожних 5–10 м має напівкруглі виступи – залишки башт. Знайдені монети і товарні пломби, а також близько 40 фрагментів обрізків олов'яних пластин різної форми, з яких вирізали товарні пломби. Пломби двох типів: із зображенням польського орла часів Ягеллонів та умовним написом на другій стороні та геральдичним зображенням башти із віконницями, зліва від якої розміщений лев, що стоїть перед нею на задніх лапах і передніми лапами кидається вправо. Замикаюча головка (розклепаний кінець стрижня) містить літеру “W” з рослинним орнаментом між направляючими.

Зібрано тут також зброю та військове спорядження: шматки розірваних гармат трьох калібрів (двох бронзових та однієї чавунної), половину ядра-гранати, шматки напівгаківниць, половину та цілу форми для відливання куль для рушниць (кулелійки), олов'яні та залізні кулі різних калібрів, серед яких трапляються заготовки та використані кулі, ромбоподібні черешкові наконечники стріл, фрагменти обладунку гусара та його спорядження тощо. Так, замчище, окрім військової, виконувало функцію державної митниці на кордоні королівства Польського з Великим князівством Литовським [12].

На території України протягом XV–XVI ст. приватні замки переважно будувалися з дерева. Як виняток, цегляні замки зведені князями Острозькими – в Острозі, Чорторійськими у Клевані,

навколо монастиря в Зимному та в Литовежі. Непогано збережені рештки кам'яних п'ятикутних замків князів Сангушків – у Княгинині біля Дубного та у Локачах, а також прямокутних – у Тайкурах біля Рівного та в Кутах біля Шумська.

Один з найдавніших типів шляхетських замків – т. зв. “стіжкового” типу існували на земляних насипах висотою близько 6–10 м в околицях Володимира: Фалемичі, П'ятидні, Овлочин (ур. Башта, за договором 1366 р. – волосний центр Володимирської землі), Підбереззі (замок Миколи Павловича Сапєги, 1571 р.), а також у Ратно та Хотині на р. Горинь. Цей тип замків, відомий у Західній Європі як “*motte and bailey*”, був високим пагорбом із крутими схилами та баштою на вершині, яку використовували для проживання, а у разі військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. Певною мірою він разом з дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – двір, який був обведений ровом та валом з частокотом. Тут розміщувались господарські будівлі [11].

Археологічні обстеження цих замків виявили уламки кахлів та керамічного посуду XV–XVII ст. Подібні оборонні об'єкти досліджені також на протилежному березі р. Західний Буг, наприклад у Гоздові біля Грубешова [18].

Пам'ятки з порівняно великими стіжковими насипами, що передбачало розміщення там кількох споруд, відомі у Коршеві, Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах. Їх вважають рештками укріплених центрів окремих волостей-сотень XIV ст.

У другій половині XVI–XVII ст. в Україні поширюється дерев'яно-земляні бастионні замки. Це були прямокутні укріплення, оточені земляним валом і ровом, на кутах яких влаштовані бастиони. Їх розвиток пов'язаний з появою вогнепальної зброї, виступи-бастиони давали змогу вести обстріл вздовж лінії куртини (стіни).

Першою фортецею цього типу стала резиденція князя Миколи Чорного Радзівіла (1515–1565) в Олиці (1564 р.). Пам'ятки цього типу добре збереглися у Володимирі і Степані на Поліссі, Мощаниці біля Острога, в Низкиничках на околиці Нововолинська.

Від дерев'яно-земляних укріплень волинських шляхетських замків збереглися, як правило, вали. Одне із замків, яке належало центру окремої волості князів Острозьких, згадане в документах XIV ст. Воно розташоване на південно-західній околиці села

Крупа південніше від Луцька. Воно розміщене на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Стир на висоті близько 16 м над рівнем заплави. У плані воно близьке до квадрата із сторонами завдовжки 80 м. Замчище має частково збережений вал із рештками цегляної стіни заввишки близько 2 м. Він добре зберігся зі східного боку, але значно гірше – з південного боку укріплення. В обох кінцях східної боку замчища на валу збереглися два bastiони у формі зрізаного конуса із заглибленим кратероподібним верхом. З східної сторони добре зберігся рів завглибшки 3–4 м. На поверхні ґрунту у великій кількості трапляються уламки цегли, шматки битого скла давнього походження та фрагменти пізньосередньовічного посуду.

Укріплення містечка Краснопіль (зараз с. Перенятин Радивилівського району Рівненської обл.) висотою сьогодні до 3 м збудовані на високому лівому березі р. Слонівки, очевидно, разом з осадженням міста у 1629 р., оточують майданчик прямокутної форми розмірами 180×140 м. На кутах були влаштовані чотири bastiони. Перед валом з трьох боків було прокопано рів, його теперішня глибина близько 2,5 м, а з четвертого боку замок захищала заплава ріки.

Натомість, сусіднє замчище Фірлеїв, зведене наприкінці третьої чверті XVI ст., займало острів на річці Пляшівці. Воно квадратне в плані (100×100 м), зберігся вал висотою до 1,5 м. На кутах є круглі виступи-ронделі. Замки з подібною системою оборони були і в інших населених пунктах Волині: Княгинине, Птича, Сатіїв, Більче, Певжа, Ярославичі та в Шумську [3–5].

Низку bastiонних замчищ XVI–XVII ст. у 1991–2006 рр. обстежено експедицією Волинського краєзнавчого музею під керівництвом Ю. Мазурика [12] біля сіл Іванівка, Колмів, Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського р-ну (1991–1994 рр.), Низкиничі Іваничівського р-ну (1998 р.), Боровичі, Старий Чорторийськ Маневицького р-ну (2003, 2004 рр.), в смт Рожище (2005 р.).

Розкопки замчищ нерідко дарують цінні колекції рухомих пам'яток. Так, під час досліджень замчищ Тадані та Буськ на Львівщині зібрана велика колекція зброї, насамперед, вістрь арбалетних стріл XV–XVI ст. В арсеналі замку Олики в середині XVIII ст. згадані скляні гранати. Їх уламки та цілі екземпляри виявлені під час розкопок Хотинської фортеці та Арсеналу в Києві. Ці колекції не тільки дають повнішу уяву про склад озброєння та походження замкових залог, але й, найчастіше у випадку з митницями, повніше характеризують міжнародну торгівлю.

Натомість, незважаючи на значну інформацію писемних джерел, пам'ятки сільської округи замків XV–XVII ст. практично в Україні поки що не вивчають.

Висновок. Археологічні дослідження є важливим елементом вивчення замкових комплексів. Вони не лише дають можливість уточнити датування пам'ятки, але й мають можливість продемонструвати динаміку перебудов, зміни в матеріальній культурі мешканців замку тощо. Враховуючи досвід європейських країн, де замкова археологія давно посіла вагоме місце серед передреставраційних заходів, в Україні замкова археологія також має великі перспективи. Належно вивчені та законсервовані рухомі та нерухомі пам'ятки є важливим доповненням відреставрованих та музеєфікованих замкових комплексів. Тому вони стають складовою образу цих перспективних туристичних об'єктів.

1. Гуцало В. Археологічні дослідження у Дубні / В. Д. Гуцало // *Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-практична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна*, 25–26.08.2000 р. – Дубно, 2000. – С. 37–38.
2. Виногородська Л. Археологічні дослідження оборонних споруд у Сатанові / Л. Виногородська // *Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Шостої Міжнародної науково-практичної конференції* / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 421–429.
3. Войтюк О. П. Дорогобузький замок литовсько-польської доби (за матеріалами розкопок Нікольченка Ю. М. у 70-х роках XX ст.) / О. П. Войтюк // *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. VIII*. – Рівне, 2010. – С. 121–126.
4. Войтюк О. П. Фортеці над Горинню в XV–XVII ст. / О. П. Войтюк // *Краєзнавство та музейна справа в Україні : матер. Всеукр. наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею*. – Житомир, 2010. – С. 243–250.
5. Войтюк О. П. Дослідження пам'яток литовсько-польської доби в Рівненському р-ні / О. П. Войтюк // *Археологічні відкриття в Україні (далі – АВУ) в 2013 р.* – К., 2014. – С. 225–228.
6. Дзембас О. В. Розкопки Невіцького замку / О. В. Дзембас // *АВУ в 2011 р.* – К., 2012. – С. 159–160.
7. Каша М. Є. Історія дослідження шляхетських замків Центральної Волині / М. С. Каша // *Військово-науковий вісник*. – Вип. 18. – Львів : АСВ, 2012. – С. 231–238.
8. Каша М. Є. Середньовічні замки та фортеці Західної Волині як об'єкти пам'ятко-охоронної діяльності (1920–1930-і рр.) / М. С. Каша // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. – № 784: *Держава та армія*. – 2014. – С. 148–152.
9. Каша М. Є. З історії вивчення давніх оборонних укріплень Галичини та Волині у XIX–на початку XX ст. / М. Є. Каша // *Військово-науковий вісник*. – Вип. 22. – Львів : АСВ, 2014. – С. 231–238.
10. Омельчук Б. Шляхетські замки Західного Поділля у світі архітектурно-археологічних досліджень / Б. Омельчук // *Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – № 752: *Держава та армія*. – 2013. – С. 26–24.
11. Панишко С. Д. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень “*motte and bailey*” на Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками / С. Д. Панишко // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. – № 784: *Держава та армія*. – 2014. – С. 252–262.

12. Погорілець О. Г. Дослідження залишків укріплення періоду пізнього середньовіччя поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. / О. Г. Погорілець, С. М. Стопенчук // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 24–28.

13. Прохненко І. А. Розкопки Королівського замку Нялаб / І. А. Прохненко, М. А. Жиленко // АБУ в 2013 р. – К., 2014. – С. 132–133.

14. Прохненко І. А. Розкопки Королівського замку Нялаб / І. А. Прохненко // АБУ в 2014 р. – К., 2015. – С. 46–47.

15. Строць Людмила. Археологічні дослідження замків Тернопілля / Л. Строць // Волино-Подільські археологічні студії. – Випуск III. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006). – Луцьк, 2012. – С. 192–196.

16. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / С. В. Терський. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 232 с.

17. Терський С. В. Дерев'яні шляхетські замки Волині / С. В. Терський // *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa.* – T. 1: Historia. – Toruń, 2009. – S. 44–51.

18. Prusicka-Kolcon Ewa. Wyniki badań tzw. gródka stożkowego w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów / E. Prusicka-Kolcon // *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* – T. IV. – Lublin-Chelm-Zamość, 1999. – S. 191–196.

References

1. Hupalo V. (2000), *Arkheolohichni doslidzhennya u Dubni, Dubno i svit. Mizhnarodna yuvileyna naukovopraktychna konferentsiya, prysvyachena 900-richchyu mista Dubna*, 25–26. 08. 2000 r., Dubno, pp. 37–38.
2. Vynohrods'ka L. (2016) *Arkheolohichni doslidzhennya oboronnykh sporud u Catanovi, Arkheolohiya & fortyfikatsiya Ukrainy. Zbirnyk materialiv Shostoyi Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, Kamyanets'-Podil's'kyi*, pp. 421–429.
3. Voytyuk O. P. (2010), *Dorohobuz'kyi замок lytovs'ko-pol's'koyi doby (za materialamy rozkopok Nikol'chenka YU. M. u 70-kh rokakh XX stolittya)*, *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu*, 8, Rivne, pp. 121–126.
4. Voytyuk O. P. (2010), *Fortetsi nad Horynnyu v XV XVII st., Krayeznavstvo ta muzeyna sprava v Ukraini: Materialy Vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 145-richchyu zasnivannya Zhytomyrs'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu, Zhytomyr*, pp. 243–250.
5. Voytyuk O. P. (2014), *Doslidzhennya pam'yatok lytovs'ko-pol's'koyi doby v Rivnens'komu r-ni, Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini v 2013 r.*, Kyiv, pp. 225–228.
6. Dzembas O. V. (2012), *Rozkopky Nevys'koho zamku Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini v 2011 r.*, Kyiv, pp. 159–160.
7. Kasha M. YE. (2012), *Istoriya doslidzhennya shlyakhet-s'kykh zamkiv Tsentral'noyi Volyni, Viys'kovo-naukovyy visnyr*, 18, L'viv, pp. 231–238.
8. Kasha M. YE. (2014), *Seredn'ovichni zamky ta fortetsi Zakhidnoyi Volyni yak ob'yekty pam'yatko-okhoronnoyi diyal'nosti (1920–1930-i rr.)*, *Visnyk Natsional'noho universytetu “L'viv's'ka politekhnika”*. № 784: Derzhava ta armiya. 2014. pp. 148–152.
9. Kasha M. YE. (2014), *Z istoriyi vyvchennya davnikh oboronnykh ukriplen' Halychyny ta Volyni u XIX – na pochatku XX st., Viys'kovo-naukovyy visnyk*, 22, L'viv, pp. 231–238.
10. Omel'chuk B. (2013), *Shlyakhet-s'ki zamky Zakhidnoho Podillya u svitli arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen'*, *Visnyk Natsional'noho universytetu “L'viv's'ka politekhnika”*, No. 752, pp. 26–24.
11. Panyshko S.D. (2014), *Sproba rekonstruktsiyi zovnishn'oho vyhyadu pizn'oseredn'ovichnykh ukriplen' “motte and bailey” na Volyni za yikh zovnishnimy morfolohichnymy oznakamy*, *Visnyk Natsional'noho universytetu “L'viv's'ka politekhnika”*. No. 784: Derzhava ta armiya. 2014. pp. 252–262.
12. Pohorilets' O. H. (2002), *Doslidzhennya zalyshkiv ukriplennya periodu pizn'oho seredn'ovichchya poblyzu smt. Medzhybizh Letychivs'koho r-nu Khmel'nyts'koyi obl., Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini*, 11, Kyiv, pp. 24–28.
13. Prokhnenko I. A., Zhylenko M. A. (2014), *Rozkopky Korolivs'koho zamku Nyalab, Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini v 2013 r.*, Kyiv, pp. 132–133.
14. Prokhnenko I. A. (2015), *Rozkopky Korolivs'koho zamku Nyalab, Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini v 2014 r.*, Kyiv, pp. 46–47.
15. Strotsen' Lyudmyla (2012) *Arkheolohichni doslidzhennya zamkiv Ternopillya, Volyno-Podil's'ki arkheolohichni studiyi*, 3, Luts'k, pp. 192–196.
16. Ters'kyy S. V. (2006), *Лучес'к X–XV ст., L'viv*, 232 pp.
17. Ters'kyy S. V. (2009), *Derevyani shlyakhet-s'ki zamky Volyni, Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa*, 1, Toruń, pp. 44–51.
18. Prusicka-Kolcon Ewa (1999) *Wyniki badań tzw. gródka stożkowego w Gozdowie, stan. I, pow. Hrubieszów, Archeologia Polski Środkowowschodnie*, 4, Lublin-Chelm-Zamość, pp. 191–196.

